Od Trubarjevega Katekizma do umetne inteligence: kako postajajo srednjeveški arhivi dostopni vsem

Umetna inteligenca odpira stare arhive

Leta 1550 je v majhni nemški tiskarni izšla prva knjiga v slovenskem jeziku - *Katekizem* Primoža Trubarja. Nekaj let pozneje so sledila še druga dela: prevodi evangelijev in dela *Nove zaveze* ter številni izvirni teološki zapisi. Dogodek je pomenil prelomnico: *Sveto pismo* ni bilo več dostopno le ozkemu krogu izobražencev, ki so obvladali latinščino, temveč tudi navadnim ljudem.

DR. MASSIMO SBARBARO
Inštitut za zgodovinske študije ZRS Koper

Prispevek je nastal v okviru programske skupine P6-0272 - Sredozemlje in Slovenija, ki jo vodi dr. Egon Pelikan. Finančno ga je podprla Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS).

Primož Trubar se je najprej izobraževal pri tržaškem škofu Pietru Bonomu, nato pa se je v Nemčiji približal luteranski reformi. Povezal se je s koprskim škofom Petrom Pavlom Vergerijem, ki je tudi sam postal protestant in pomembna osebnost reformacijskega gibanja v srednji Evropi. Z Vergerijevo pomočjo ter ob podpori lokalnih plemičev je Trubar v Urachu ustanovil tiskarno, ki je med letoma 1561 in 1564 izdala več kot 25.000 izvodov del v slovenščini, hrvaščini in italijanščini: katekizme, psalme, prevode Biblije in druga ključna besedila reformacije.

Ta mreža - tržaški in koprski škof, avstrijski plemiči ter Trubar s svojimi učenci - je omogočila tisto, kar je bilo prej nepredstavljivo: da je ljudstvo lahko bralo *Sveto pismo* v svojem jeziku. Gibanje je poleg verskega imelo tudi močan kulturni pomen: odpravo jezikovne ovire, ki je stoletja ločevala ljudi od besedil, povezanih z njihovim življenjem.

Danes, skoraj pet stoletij pozneje, smo priča podobni revoluciji, ki nam ponovno kaže, kako pomembna elementa sta ekipno delo in izkoriščanje novih tehnologij v prid znanosti in kulture. Tokrat ne gre za *Sveto pismo*, temveč za analizo in predelavo celotne srednjeveške pisne dediščine, ki je bila večinoma zapisana v latinščini. V arhivih mest, kot so Piran, Koper, Trst, Milje, Poreč, Pulj, Zadar, Dubrovnik, Benetke, Gradež, Videm, Čedad in Oglej, ležijo milijoni strani še nepreberanih in neraziskanih dokumentov.

Dolga stoletja so bili ti dokumenti dostopni le redkim strokovnjakom z znanjem latinščine. Danes pa umetna inteligenca - orodja, kot so ChatGPT, Gemini, Claude in DeepSeek - to oviro počasi odpravlja. Ne gre le za dobesedni prevod: ob človeški pomoči znajo sistemi prepoznati kontekst, pravne formule, družbene odnose ali sodne prakse. Razlikujejo med *filius Petri* (Petrov sin) in *servus Petri* (Petrov služabnik) ali pravilno razložijo izraz *condam* (pokojni).

Umetna inteligenca ima danes za raziširjanje znanosti podobno vlogo, kot jo je imel tisk v časih Primoža Trubarja.

Ta sposobnost poglobljenega razumevanja pomeni kulturno revolucijo. Tako kot je v 16. stoletju prevod *Biblije* odpravil monopol izobražencev, ki so znali latinsko, danes umetna inteligenca ruši monopol strokovnjakov in odpira dostop do srednjeveških virov širši javnosti - zgodovinarjem, učiteljem, študentom in radovednim bralcem.

V ZRS Koper uresničujemo to preobrazbo s skupino, ki preučuje srednjeveške dokumente, pri tem pa uporablja inovativne metode. Naša raziskovalna skupina razvija načine, kako s pomočjo umetne inteligence iz srednjeveških dokumentov hitro in učinkovito izluščiti ključne podatke: posebno pozornost namenjamo notarskim arhivom, ki predstavljajo velik del tedanjega pisnega gradiva.

Učinki so osupljivi. Še nedavno je moral zgodovinar pri enoletnem projektu večino časa porabiti za prepisovanje imen, cen in lastništva iz registrov, za analizo pa mu je ostal le dober mesec. Z umetno inteligenco se to razmerje obrne: podatke je mogoče izluščiti v nekaj minutah, tedne in mesece pa posvetiti razlagi in interpretaciji gradiva.

To pomeni, da lahko raziskovalci v kratkem času obdelajo ne le en register, temveč serije dokumentov, ki pokrivajo več desetletij; spremljajo lahko življenje družin in oblikovanje družbenih mrež, analizirajo gibanje cen žita, vina in nepremičnin ter raziskujejo odzive skupnosti na vojne, krize ali epidemije. Do nedavnega je bilo tako delo nepojmljivo.

Umetna inteligenca ne nadomešča zgodovinarja - osvobaja ga rutinskega dela. Znanstvenikom prepusti bistveno: razumevanje in razlago. Gre za neke vrste novo zavezništvo med arhivi in algoritmi, med zgodovinopisno tradicijo in digitalnimi orodji.

Tako kot je Trubar s pomočjo svojih sodelavcev ljudem približal Biblijo, danes skupina raziskovalcev na ZRS Koper z umetno inteligenco odpira vrata srednjeveških arhivov širši javnosti. Gre za pravo kulturno revolucijo: deljenje znanja, ki je oblikovalo našo zgodovino in lahko postane del kolektivnega spomina.

Posledice so jasne: šole bodo lahko pri pouku uporabljale srednjeveške dokumente, arhivi in knjižnice jih bodo ponudili javnosti, kulturni turisti pa bodo lahko odkrivali zgodbe mest in vasi neposredno v izvirnikih. Tako kot so v 16. stoletju tisk in prevodi odprli novo obdobje, danes digitalna tehnologija in umetna inteligenca odpirata stare arhive. Koper s svojim raziskovalnim središčem pa ima pri tem ključno vlogo.